
В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ: ВІД ІНСТИНКТИВ ДО ПРОТОІНСТИТУТИВ

У статті подано результати досліджень ранніх етапів інституційної еволюції та деякі пов'язані з цим висновки для сучасної практики інститутоутворення.

Подальше розроблення висунутих раніше гіпотез¹ – про життєдіяльність як субстанцію і середовище інститутоутворення; про принципову відповідність архітектоніки інститутів архітектоніці життєдіяльності; про інституційну діяльність та інститути як її безпосередні результати, способи і механізми впорядкування життєдіяльності; про інститут як порядок, осередок інстинктивної, протоінституційної та власне інституційної складових – передбачає звернення до Великої історії, перш за все, до її "людського" відрізка – історії виникнення і розвитку людського виду.

Поведінка та інстинкти

Найраніше викопне свідчення про австралопітеків, перших членів сімейства гомінід, датується приблизно 4 млн років тому. Перше свідчення про *homo habilis* – найраніший вид роду *homo* – майже 3 млн років тому. Поява виду з більш великим мозком – *homo erectus* – реєструється близько 1,9 млн років тому. Відношення між *homo erectus* і видом *homo sapiens* є предметом серйозних розбіжностей, але більшість точок зору належать до інтервалу від 50 тис. до 400 тис. років, а 250 тис. років є розумним компромісом.

Наявні дані про чисельність популяції гомінід, а потім і світового населення свідчать, що людська історія складається з сотень тисяч років відносної статичності і лише 10 тис. років зростання, причому його "левова частка" сконцентрована в останніх кількох століттях. Інакше кажучи, справді вражаюче зростання становить лише частки відсотка історії людського виду² і належить до періоду найактивнішої свідомої діяльності людини, що перетворює навколишню природу за своїм розумінням, "велінням і хотінням". Пишна крона рукотворних інститутів, що розцвіла в цей період, навряд чи є пізнаваною сама з себе поза таким захоплюючим історичним тлом. Імовірно, вона живиться з могутніх коренів несвідомого, що йдуть углиб мільйонів років тваринного існування людини.

¹ Див.: Тарасевич В.М. Інституціональна теорія: методологічні пошуки і необхідні гіпотези // Економічна теорія. – 2004. – № 2. – С. 48–60.

² Див.: Кристіан Д. К обоснованию "Большой (Универсальной) истории" // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 140–141.

Добре відомий факт звернення А.Сміта, А.Маршалла, Дж.М.Кейнса, В.Парето, М.Фрідмена, Ф.Хайєка та інших видатних учених-економістів для розроблення своїх переважно раціональних теорій до ірраціональних за своєю природою феноменів несвідомого, передусім інстинктів, може здатися парадоксальним лише на перший погляд. Найчастіше останні виступають в ролі аксіом, вихідних передумов і зв'язувальних блоків наукового дискурсу. Тому є цілком раціональні пояснення. Наприклад. Інстинктивна поведінка спрямована на задоволення базових, вітальних потреб живої істоти. Натомість економічна наука вивчає у тому числі і *способи* задоволення вказаних *людських* потреб, маючи на увазі, в першу чергу, виробництво відповідних благ. Тому цілком логічними є припущення про вплив тисячоліттями еволюціонуючої інстинктивної поведінки на усвідомлену людську діяльність, а тим більше на людську поведінку.

Проте проблема в тому, *яким* є насправді і *як* розуміється цей вплив. На думку Ю.Ольсевича, економісти, по-перше, як правило, довільно інтерпретують людські інстинкти, вибираючи з них тільки ті, які відповідають певній теоретичній конструкції. По-друге, їх звичайно не цікавить складний соціально-психологічний "передавально-перетворювальний механізм", що трансформує вихідні імпульси в реальні мотивації. Але чи можна з цього приводу пред'являти претензії до економічної науки³? На мій погляд, лише частково.

По-перше, надійною перешкодою довільному вибору інстинктів може бути їх струнка система – *універсуміка* та/або *архітектоніка*. З пісні слова не викинеш. У цьому разі будь-яка вибірковість вимагає серйозного обґрунтування, а довільність стає знаком ненауковості. Проте вивчення і побудова універсуміки й архітектоніки інстинктів є безпосереднім завданням не економічної науки, а біології, психології, психофізіології та інших споріднених з ними наук. Економістам може бути добре відомий *набір* інстинктів та їх деякі характеристики, але їх внутрішні механізми й взаємозв'язки є професійною "таємницею" не економістів.

По-друге, згаданий соціально-психологічний механізм не є власне або вузько економічним. Чи може, наприклад, економічна наука відповісти на запитання, як з інстинктивних реакцій народжуються економічні інтереси? Зрозуміло, ні, якщо спиратиметься тільки на свій дослідницький потенціал. Тому економічну науку можна дорікнути не в тому, що нею не розв'язані завдання інших наук, а в недостатньо активному і результативному діалозі з іншими галузями людинознавства, який би не обмежувався механічним запозиченням, спробами проведення аналогій або взаємної адаптації ідей та теорій, а став би *сутнісно інтеграційним* і тому породжуючим нове знання.

На мій погляд, важливий крок уперед у цьому напрямі зробив Пітірім Сорокін, вивчаючи соціологію революцій. На його думку, кожний революційний період незмінно розпадається на дві стадії, нерозривно пов'язані одна з одною: власне революційну, руйнівну, і контрреволюційну – реакцію. Необ-

³ Див.: Ольсевич Ю. Социология Питирима Сорокина и экономические трансформации // Вопросы экономики. – 1999. – № 11. – С. 68.

хідними складовими будь-якого революційного вибуху є: 1) зростаюче придушення базових інстинктів; 2) їх загальний характер; 3) нездатність груп порядку (держава, уряд) запобігти розпаду.

Безпосередньою ж причиною (початок причинного ланцюжка губиться у вічності минулого, а кінець – у нескінченності майбутнього) будь-якої революції завжди було *збільшення пригнічених базових інстинктів більшості населення*, а також неможливість навіть мінімального їх задоволення. Репресія інстинктів – травного, власницького, самозбереження, статевого, свободи, самовиразу тощо – призводить до зневаги існуючих соціальних норм. Наприклад, репресований травний інстинкт чинить тиск на ті гальма, які утримують людину від крадіжки, брехні і т. п. І той, хто ніколи не крав, стає злодієм і бандитом; хто завжди дотримувався закону, пориває з ним. Біологізована людська поведінка руйнує існуючий соціальний лад.

Перша стадія будь-якої глибинної революції не усуває самого факту придушення, а, навпаки, лише посилює його. Накопичується стомленість людей, які стають дедалі менше адаптивними до навколишнього середовища й взаємних стосунків. Вимога безмежної свободи змінюється жаданням порядку. Відоме повернення до старого ідеального порядку не випадкове, оскільки останній є продуктом багатовікового пристосування людства до середовища перебування та індивідів один до одного, і далеко не всі його складові можуть бути остаточно відкинуті навіть революцією⁴.

Зроблена П.Сорокіним спроба *сполучення* психофізичних і соціальних процесів в єдиному дослідженні має загальнонаукове значення і може викликати нові питання і припущення. Якщо революція відбувається внаслідок стійкого *придушення* базових інстинктів, то що є причиною цього останнього? Допоміжними умовами – складовими революційного вибуху – П.Сорокін називає придушення у більшості людей їхнього імпульсу до боротьби і змагальності, творчої праці, набуття різноманітного досвіду, потреби у свободі (у значенні свободи мови і дії або інших невизначуваних маніфестацій їхніх природжених схильностей)⁵, інакше кажучи, процесів *олюднення*, або *соціалізації людини*.

У революційні епохи причини і наслідки набагато частіше міняються місцями, ніж в епохи еволюційні. Але головні причини перших визрівають у надрах останніх, коли соціально-біологічний баланс є стійким, а той чи той соціальний або суспільний лад домінує над біологічним (тваринним) і відповідає потребам його нормального відправлення. Зрозуміло, придушення базових інстинктів може бути викликано природними катаклізмами (стихійні лиха і катастрофи, різкі зміни клімату тощо) і нездатністю суспільного ладу до адекватного реагування. Але важливіше інше. Історичний процес олюднення людини передбачає формування і розвиток дедалі більше соціалізованих умов, механізмів, форм та інструментів, тобто дедалі більш олюдненого суспільного ладу реалізації її (людини) біологічної природи.

⁴ Див. детальніше: Сорокін П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 268–294.

⁵ Див.: Там же. – С. 273.

Суперечність між рівнем реальних і потрібних процесів олюднення, з одного боку, та існуючим порядком соціалізації біологічного, в тому числі інстинктів – з іншого, загострюється кожного разу, коли форми його руху стають дедалі більш неадекватними і зміни порядку дедалі більше запізнюються. Антагонізм як результат такого загострення і запізнювання породжує революцію і знімається нею. Ймовірно, однією з більш конкретних форм указаної суперечності є суперечність між інституційною архітектонікою як важливою складовою суспільного ладу й архітектонікою психофізичних утворень – інстинктів, рефлексів, реакцій і т. п. Очевидно активною домінантою відповідності сторін суперечності є інституційна архітектоніка, і саме вона "відповідальна" за революційний вибух і хаос, якщо відповідним чином не самореформується.

П.Сорокін безумовно має рацію щодо того, що, по-перше, "реформи не повинні пригноблювати людську природу і суперечити її базовим інстинктам"; по-друге, "ретельне наукове дослідження конкретних соціальних умов має передувати будь-якій практичній реалізації їх реформування"; по-третє, "кожний реконструктивний експеримент спочатку слід тестувати на малому соціальному масштабі"; по-четверте, "реформи повинні проводитися в життя правовими і конституційними засобами"⁶. Неважко помітити, що вказані імперативи *еволюційного* реформування виходять за рамки відкритого П.Сорокіним феномену *революційного* впливу репресованих базових інстинктів на існуючий суспільний лад та його інститути.

Тому з урахуванням вищевикладеного цілком правомірним є висновок про *загальний вплив несвідомих психофізичних утворень людини на її соціальну природу і суспільний лад*. Вплив загальний, оскільки 1) сучасний, тобто має місце в епохи еволюційні і революційні; 2) продукується вказаними утвореннями в будь-якому, а не тільки в репресованому стані; 3) належить до суспільного ладу загалом і кожної його складової, до кожної людини.

Певним чином указаний висновок підтверджується генетикою поведінки та її порівняно новим напрямом – генетикою особи. Так, достовірно встановлено, що переважно генами як біологічними носіями несвідомих психофізичних утворень і феноменів⁷ визначається безліч психологічних та інтелектуальних якостей людини, в тому числі активність і пасивність, недовірливість і тривожність, екстравертність і інтравертність, самостійність і залежність, альтруїзм і егоїзм, агресивність, сексуальність. Значною мірою такими, що генетично детермінуються, вважаються і такі, здавалося б, соціально зумовлені особливості людини, як ставлення до смертної страти, політичні переваги (консерватизм, лібералізм тощо), музичні смаки (класична, легка або електронна музика), віддавання переваги певному виду відпустки, кримінальна поведінка. Доведено значний генетичний вплив на розбіжності між когнітивними особливостями дорослих індивідів.

⁶ Див.: Там же. – С. 271.

⁷ Далі акцентується на інстинктах, які є ядром психофізичних утворень і феноменів.

На нинішньому рівні розвитку геноміки можна говорити про генетичну спадкоємність поведінкової ознаки як про статистичну характеристику якоїсь властивості популяції, а не окремої людини, що кореспондує з концепцією колективного несвідомого К.Юнга. Існують значні генетичні розбіжності між соціальними групами. Не виключено, що в найближчому майбутньому буде встановлено молекулярні особливості генів, що приводять до яскравих поведінкових міжетнічних розбіжностей⁸.

Вищевикладене свідчить про наявність особливого *генного механізму* впливу психофізичних утворень людини на її соціальну природу. Це означає, що успіхи генної інженерії і розшифровка генома людини обіцяють великі можливості штучного конструювання не лише біологічних, а й – за їх допомогою – соціальних характеристик людини. У пошуках відповідей на питання про виправданість подібних дій важливо зрозуміти витоки і засади психофізичних утворень людини з тим, щоб експерименти з кроною не обернулися патологією або смертю коренів людського існування.

Біологічна наука стверджує, що головними механізмами еволюції є природна (спонтанна) генетична мінливість і природний відбір. Зрештою, саме їм зобов'язані своєю появою гомініди. Мінливість виникає через те, що за передання генетичної інформації з покоління в покоління в ДНК відбуваються випадкові зміни (зокрема, мутації, тобто зміни всередині генів, і рекомбінації, тобто переміщення цілих генів або їх частин). Ті організми, які через випадкові зміни в генах виявляються пристосованішими до середовища, виживають і розмножуються. А менш пристосовані поступово зникають з лиця землі⁹. Але чому відбуваються ці випадкові зміни? Що є їх субстанцією?

Живий організм так чи так реагує на зовнішні та внутрішні подразники, поводить пасивно чи активно, але в будь-якому разі або адаптується до навколишнього середовища і до себе самого, або гине. Той чи той тип, характер реакцій, що є оптимальним результатом мільйонokratного їх повторення в різних варіаціях, зрештою відображається в генах як біологічних носіях. Зрозуміло, можливі й їх випадкові модифікації. Але вони є результатом не якихось потойбічних сил, а реального різноманіття поведінкових актів організму. Отже, *інстинкти тільки тому впорядковують власне поведінку, що є її (поведінки) іманентним історичним результатом і складовою*. Власне поведінка є інстинктивною тому, що інстинкти суть поведінкові утворення, результат еволюції та самоорганізації поведінки. Із зрозумілих причин економістам важко судити про *зміст і структуру* інстинктивного впорядкування. Можна лише припустити, що воно не могло не виконувати функції обмеження, збереження, каналізації, регламентації та трансляції.

Загальний вплив психофізичних утворень людини на суспільний лад означає також загальність впливу архітекτονіки інстинктів на інституційну універсуміку й архітекτονіку. І то й то є історичним наслідком *загального впливу поведінки на діяльність*. Зрозуміло, сучасні реалії та багатий історич-

⁸ Див. детальніше: Вельков В. Куда идет эволюция человечества? // Человек. – 2003. – № 2. – С. – 16–26.

⁹ Див.: Там же. – С. 16.

ний матеріал свідчать якраз про складний *взаємовплив* поведінки і діяльності. Це безперечно. Інакше життєдіяльність людини просто неможлива. Але на даному рівні дослідження засад інститутоутворення важливою є констатація, по-перше, історичної первинності і домінантності поведінки та інстинктів стосовно діяльності та інститутів. У революційні епохи вказані первинність і домінантність можуть виявлятися *безпосередньо*, в еволюційні епохи – або опосередковано, або перебувати в латентному стані.

По-друге, *зміст і характер* впливу поведінки на діяльність поки що залишаються не досягнутими. Ми можемо лише в першому наближенні судити про них, спираючись на емпірично очевидну кореляцію *результатів поведінки і діяльності*¹⁰ – відповідно низки інстинктів та інститутів. Зрозуміло, не все очевидне є сутнісно вірним. Проте деякі результати найпростішого емпіричного аналізу схематично подані на рис. 1¹¹.

Сти́йка *позитивна* кореляція (на рис.1 вона позначена жирною лінією) існує між інстинктами та інститутами відповідно: самозбереження і безпеки, охорони здоров'я (в широкому сенсі); продовження роду і шлюбу; власницького, який виявляється, зокрема, в боротьбі за життєву територію, і власності; свободи, самовиразу (особливо у приматів) і свободи, недоторканності; змагальності і конкуренції; гри та ігор, розваг; співчуття і соціального захисту, добродійності. Цілковімовірно, що в цьому разі інститути історично "надбудовуються" над інстинктами, відповідним чином їх соціалізуючи й упорядковуючи.

Негативна кореляція (на рис. 1 вона позначена тонкою лінією) характерна для відповідних пар інстинктів та інститутів: мисливського й охорони флори і фауни; агресії і ненасильства (наприклад, згідно з християнськими заповідями). Очевидно, в такому характері зв'язку знаходить вираз істотне обмеження, придушення і сублімація інститутами інстинктів.

Змішаний корелятивний зв'язок (на рис. 1 він позначений пунктиром) між інстинктами та інститутами – травним і харчування, матеріального виробництва; співпраці і колективу, соціальної групи; наслідування і навчання, освіти; стадного і колективу. На мій погляд, у процесі більш поглибленого аналізу змішана кореляція може бути знайдена у взаємозв'язках більшості відповідних інстинктів та інститутів, у тому числі з домінуючою позитивною або негативною кореляцією. Наприклад, інститути навчання й освіти в певному сенсі є протилежними інстинкту наслідування, оскільки передбачають виховання творчих, нестандартно мислячих і діючих людей. Водночас принцип "роби, як я" залишається в арсеналі вчителів, а наслідування, як і раніше, є достатньо ефективним пропедевтичним прийомом.

Безумовно реальними і *складнішими є комбінації* інстинктів та інститутів. Наприклад, інстинкт продовження роду корелює з інститутами безпеки, охорони здоров'я, шлюбу, навчання й освіти, власності, а інстинкти співпраці та стадний – з інститутами колективів і соціальних груп. Зрозуміло, вищевикладеним багатство інститутів, їх зв'язків і комбінацій з інстинктами далеко не вичерпується. Тим більше цікавою видається проблема їх засад.

¹⁰ Імовірно, взаємовплив поведінки і діяльності може виявлятися у взаємовпливі не лише їх результатів, а й засобів, процесів, умов, механізмів, форм та інструментів.

¹¹ На рис. 1 подано як самі інститути (шлюбу, власності, конкуренції), так і різні безпосередньо видимі сфери життєдіяльності, які вони припустимо упорядковують (матеріальне виробництво, охорона здоров'я, колектив тощо).

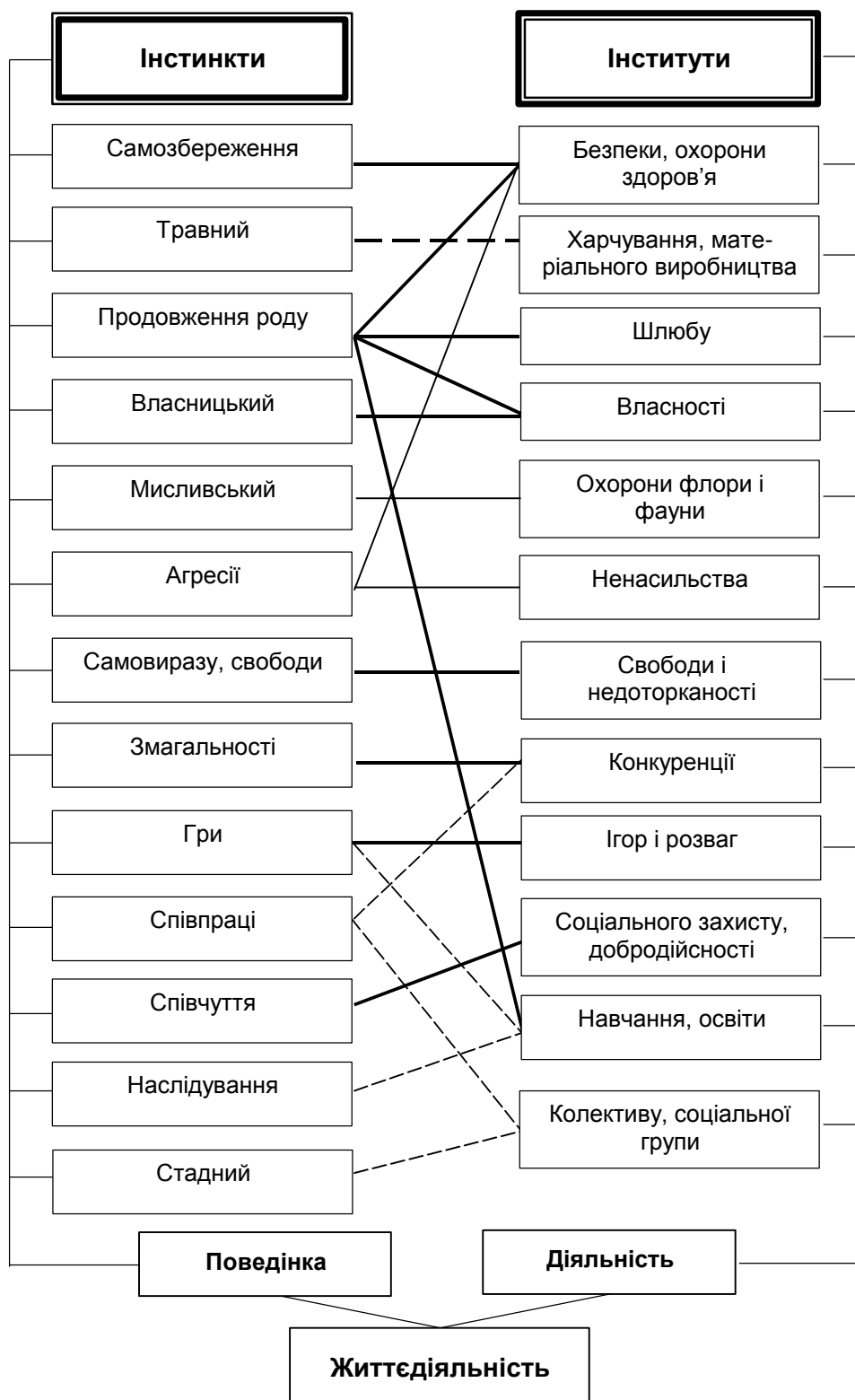

Рис. 1. Емпірична кореляція між інстинктами та інститутами

Таким чином, передісторія і 99/100 історії людства не може вважатися переважно якісно статичною. Власне поведінка продукує інстинкти та інші несвідомі психофізичні утворення, стає їх своєрідним "вмістищем", а тому й упорядковується ними. Можна припустити, що оскільки психофізичні утворення людини історично передують суспільному ладу, остільки вони справляють на нього загальний вплив. Отже, архітектоніка інстинктів так само історично передує і справляє подібний вплив на інституційну універсуміку й архітектоніку. Це підтверджується: безпосередньо – відкриттями "соціальних" властивостей генів, опосередковано – емпірично встановленою кореляцією інстинктів і деяких інститутів. Якщо припустити, що інститути – результат діяльності, то субстанцією і засадою вказаного загального впливу є вплив поведінки на діяльність. Хоча характер останнього на даному рівні аналізу залишається не досягнутим, цілком правомірними видаються висновки про необхідність історично дедалі більш соціалізованих форм і механізмів діяльничої реалізації власне поведінки; про пов'язану з нею адекватність інституційної універсуміки й архітектоніки архітектоніці інстинктів з урахуванням відомих меж сублімації і неприпустимості репресії останніх; про непередбачувані поведінкові та діяльнісні наслідки довільного втручання в геном людини і необхідність формування відповідних упорядкувальних інститутів.

Протожиттєдіяльність і протоінститути

Від свого безпосереднього предка – не людини – людину відділяють мільйони років тяжкого народження. Достовірних свідчень цього безпрецедентного переходу вкрай мало для його безперечної і доказової реконструкції. Але в людині сучасній він закарбований навіки і, певним чином виявляючись, впливає на людські долі. Яким чином? Щоб відповісти, необхідно спробувати зрозуміти характер і зміст вказаного переходу, в тому числі в контексті засад інститутоутворення, впливи інстинктів на інститути.

Як відомо, на початку четвертого періоду внаслідок різкого похолодання й аридизації обширних зон планети значно зменшилася площа тропічних лісів і звичної кормової території для багатьох видів тварин. У конкуренції, що загострилася за ресурси виживання, австралопітеки виявилися менш пристосованими до лісового життя, ніж людиноподібні мавпи, і були витиснені в савану¹². Таким був, за визнанням більшості вчених, "першопштовх" антропосоціогенезу. З цим важко сперечатися. Природні зміни чергового разу каталізували природний процес ускладнення форм життя і відкрили новий канал її еволюції. Але ця "випадкова" біфуркація не змогла б стати реальністю, якби не була підготовлена всією попередньою еволюцією.

У період тривалого деревного життя кеніапитеків, а потім австралопітеків, і відповідної йому поведінки у них істотно розвинулися орієнтовно-дослідницькі функції, тонка диференціація рухів передніх лап, кистей, пальців, кольоровий стереоскопічний зір, здібності на око оцінювати відстань, коор-

¹² Див.: *Моисеев Н.Н.* Логика динамических систем и развитие природы и общества // Вопросы философии. – 1999. – № 4. – С. 6.

динувати рухи всього тіла і т. п.¹³ Відбулося значне ускладнення інстинктів та їх системи. Проте в нових умовах вони виявилися менш адаптованими, ніж людиноподібні мавпи.

Будучи витисненими в савану, австралопітеки не вимерли, оскільки їхня поведінка і система інстинктів продемонстрували значну еластичність до необхідних змін в іншому середовищі. На мій погляд, *закономірність більшої еластичності до змін менш адаптованих субстанцій та феноменів*, що виявилася таким чином, є характерною і для процесу інститутоутворення. Зокрема, в переломні епохи ресурси інституційної архітекτονіки можуть бути недостатні для виживання відповідного суспільного ладу, і вирішальну роль у його долі можуть відіграти "неархітектонічні" елементи інституційної універсуміки.

У савані природний відбір ще більше загострився. Поведінкова активність австралопітеків, що посилилася, інтенсифікувала *подовження ланцюжків інстинктивних реакцій, їх самозбірки і комбінації*. Складні взаємодії інстинктів самозбереження, травного, продовження роду, а також стадного інстинкту, який є вельми сильним уже у мавп і прегомінід, виступили як каталізатори мисливського інстинкту австралопітеків та їх тіснішого об'єднання в стада¹⁴. *Стадо* стає умовою не стільки розмноження, як це було у мавп, скільки виживання й експансії, стихійно заповнюючи відносну слабкість кожної окремої особини. Щоб вижити, предок людини повинен був перетворитися з переважно пасивного збирача-вегетаріанця на активного стадного мисливця-хижака. Стадна поведінка австралопітека і, перш за все, *полювання* додали антропосоціогенезу нового імпульсу.

У добре відомих фактах використання каміння, палиць, кісток скелета та інших необроблених природних предметів, вогню, примітивної організації загонного полювання на великих звірів, облаштування стоянок і жител, появи прямоходження, зародків мови, зростання об'єму мозку тощо слід бачити елементи *самозаперечення* природного відбору і власне поведінки у *вищій* точці їх розвитку у тваринному світі. І не тільки. Ускладнення системи інстинктів та їх взаємодій досягає своєї відносної межі, і подальший прогрес на підставі існуючої архітекτονіки інстинктів стає неможливим¹⁵. Указані факти свідчать про розриви в інстинктивних ланцюжках і появу в цих розривах, а також на межах самих ланцюжків елементів, а потім і ланцюжків *цілеспрямованих дій*, тобто зародків *переддіяльності*, що забезпечують більш швидку й ефективну адаптацію. Ланцюжки інстинктивних реакцій, у тому числі з "вкрапленнями" ланцюжків цілеспрямованих дій являють собою *метаповедінку* як перехідну реальність між власне поведінкою протолюдини і людською поведінкою. Інтегруючи власне поведінку як відносно самостійну складову, метаповедінка разом з переддіяльністю, що поступово набуває відносно самостійного статусу, формує *протожиттєдіяльність*.

¹³ Див.: Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства. Присваивающее хозяйство (политико-экономические очерки). – М., 1981. – С. 35.

¹⁴ Див.: Там же. – С. 65.

¹⁵ Не виключено, що окремі інстинкти продовжують ускладнюватися, в тому числі під впливом цілеспрямованих дій, а також у порядку компенсації ослаблення інших інстинктів.

Протожиттєдіяльність стає передумовою, умовою і засадою поступової трансформації стада у протосоціальну спільність – кровноспоріднену спільноту. В ній безумовно домінує несвідоме, в яке вплітаються (ймовірно, на початку гетерофобічно, симбіотично, а потім і коеволюційно) зародки свідомого. Жорсткі інстинктивні реакції спочатку доповнюються, а потім поступово витісняються здібностями австралопітеків будувати ланцюжки цілеспрямованих дій, що дедалі більше подовжуються, тобто розв'язувати досить складні ситуативні завдання, винаходити нові способи і порядок протоопредмечувальних і протоолюднювальних дій, адекватні новим умовам.

Це означає, що варіанти вказаних способів, порядку дій, наприклад, облаштування стоянки, *завдалегідь* виникають в нервовому субстраті, а самі реальні дії здійснюються відповідно до обраного порядку або способу. Найприйнятніші та найефективніші з них стають звичними *стереотипами, зразками або паттернами*. Останні вже не зникають безслідно з завершенням дії, як це було на стадії гетерофобії несвідомим зародків свідомого. Якщо спільність або особина стикається з однотипними завданнями, то рішення не виробляється кожного разу наново, а "включається" як готове. Сформований раніше і закріплений практичним досвідом паттерн "консервується" в нервовому субстраті до запитання і, по суті, стає зародком сутнісної людської сили. Таким чином, носій, "вмістище" "скарбнички" паттернів, залишається тим самим, звичайним і для інстинктів – нервова тканина¹⁶, але самі паттерни, хоча спочатку і вбудовуються в ланцюжок інстинктивних реакцій, уже не є власне інстинктами.

Як продукти переддіяльності паттерни певним чином спрямовують, регулюють, задають параметри організації, одним словом, *упорядковують* її і в цьому сенсі є найпростішими *передінститутами*, вірніше, одним з їх різновидів. Результатом метаповедінки виступають *метаінстинкти*, об'єднуючі власне інстинкти та інстинкти з інкорпорованими в них паттернами. Взаємодіючи в процесі протожиттєдіяльності передінститути і метаінстинкти утворюють *протоінститути* і практично зливаються в них.

На відміну від інстинктів, передінститути і протоінститути як тотальність не закріплюються генетично, але спочатку трансклюються від особини до особини, від спільності до спільності, від покоління до покоління (генераційно) за допомогою нервової тканини. Субстратизуючися в нервовій системі одного організму, вони можуть сприйматися і субстратизуватися в нервовій системі іншого організму. Ймовірно, важлива роль у такій трансляції належить *підсвідомому*, що зароджується.

Як відомо, останнє виникає й існує в зіткненні свідомого і несвідомого. Елементарні свідомі дії, що доводяться багатократним повторенням до автоматизму, закріплюються в підсвідомості і, навіть будучи неактуальними і незатребуваними, зберігаються в ньому (щоб за необхідності здійснюватися за допомогою в тому числі механізмів несвідомого), а також трансклюються за

¹⁶ Див. детальніше: *Шалютин Б.С.* Общество произошло от обезьяны. Проблемы начала и "верхней границы" антропосоциогенеза // Человек. – 2003. – № 3. – С. 12, 14.

допомогою *наслідування* й елементів навчання. Це означає, що у предків людини, які залишаються біологічно тими самими тваринами, вперше в історії виникає і прогресує стійкий надіндивідуальний адаптаційний механізм, що не має генетичного закріплення¹⁷ і спирається не на інстинкти, а на передінститути і протоінститути. Ймовірно, він є однією з конституюючих ознак протосоціальної спільності, результатом протожиттєдіяльної логіки її розвитку. Зрозуміло, результат цей є багатоликим і не єдиним.

Зазначеному вище характеру протожиттєдіяльності як єдності домінуючого несвідомого і прогресуючих елементів свідомого та підсвідомого начал відповідають її цілком визначені змістовні характеристики і різні протоінститути, що народжуються за їх участі. Протожиттєдіяльність не рефлексивна, а в перші десятки тисяч років свого існування спорадична і не системна. Її умовою і предметом є виключно *натуральна*, а не штучна *природа*. Головним робочим органом протолюдини є рука. Примітивні знаряддя праці створюються з предметів природи за допомогою предметів природи (перші наскальні малюнки також виконувалися за допомогою природних предметів), відіграють допоміжну роль, а їх виготовлення, ймовірно, доступно кожному члену спільноти. Ясно, що подібні знаряддя відповідають початковим, напівтваринним формам збирання і полювання. Але рано чи пізно природне розмноження вимагало збільшення об'ємів харчових ресурсів, освоєння нових, у тому числі менш "родючих" кормових територій, а отже, нових, ефективніших способів збирання і полювання. Пов'язані з цим ускладнення і диференціація знарядь були б неможливі без адекватного ускладнення і диференціації переддіяльності, коли її різні процеси і результати дедалі тісніше пов'язуються з деякими окремими членами спільності, їх здібностями, вправністю, уміннями. Ймовірно, на певному етапі подібного процесу проторозділення переддіяльності¹⁸, поява постатей жінки-збирачки і чоловіка-мисливця. На мій погляд, указані обставини відіграли ключову роль у придушенні інстинктами самозбереження, травним, продовження роду та іншими інстинкту агресії щодо "*одноплемінників*" і ствердженні найважливішого протоінституту – *табу "не вбий"*.

К.Лоренц встановив існування "інстинкту вовка" у ссавців, яких природа наділила смертоносним знаряддям: якщо вовк програє в боях за самку, він підставляє свою шию переможцю. І тоді останній зберігає йому життя, необхідне для популяції. У предка людини такого інстинкту бути не могло, і тому винайдені примітивні знаряддя почали використовувати в "рицарських" сутичках і війнах з іншими спільностями за кормову територію. Гинули, зрозуміло, не найсильніші, а найуміліші, але менш сильні. Уміння знайти потрібний кремій, обробити і перетворити на знаряддя вимагає зовсім інших якостей, аніж уміння використовувати знаряддя в бійці. У природному відборі на рівні популяцій перемагали ті спільності, які зберігали своїх умільців і, завдяки

¹⁷ Див.: Там же. – С. 12.

¹⁸ Ймовірно, відомому великому розподілу праці передувала ціла епоха трансформації початкової зміни протожиттєдіяльності на свою протилежність.

цьому, мали кращі знаряддя, більш дисципліновані "бойові порядки" тощо¹⁹. Ймовірно, саме переддіяльність оголила і серйозну небезпеку інцесту для виживання спільності кровних родичів і стимулювала появу відповідного табу.

Спочатку у протосоціальну спільність включалися не тільки особи, але і *тотем* – священні тварини та/або рослини. Зв'язок табу і тотема є першоосною вироблення правил міжспільнотного обміну жінками для продовження роду, спорадичного і хаотичного обміну дарами природи, різних "родинних" обмінів із навколишнім середовищем (наприклад, жертвопринесення, що санкціонують полювання)²⁰, а також виникнення відповідних *культів*. У контексті Великої історії *тотем* – *табу* – *культ* репрезентують важливий *початковий* етап, що продовжується й дотепер, процесу обмеження і придушення інститутами ненасильства інстинкту агресії, інститутами конкуренції – деяких тваринних форм інстинкту змагальності, а більш узагальнено – формування інститутів моралі.

Протосоціальне придушення одних інстинктів супроводжується початками протосоціальної "каналізації" інших. Так, "злитність" деяких видів і операцій переддіяльності з окремими членами спільності свідчить про те, що над власницьким інстинктом надбудовуються або на межах його ланцюжка з'являються зародки відносин власності – особистого і колективного привласнення протолюдських сутнісних сил: і опредметнених у примітивних знаряддях та малюнках, і відображених ("олюднених") у нервовому субстраті.

На мій погляд, відоме твердження про первісність виключно суспільної (колективної) власності в умовах первісного комунізму засновано на її неусвідомленому ототожненні із стадним власницьким інстинктом стосовно кормової території. Власність – передусім суспільне *відношення*, а тому передбачає певний рівень індивідуального, особистісного *розвитку* членів спільноти. В цьому сенсі еволюція власності й еволюція людини взаємоположні, а процес перетворення протолюдини на людину є і процесом трансформації протовласності у власність. Одним із свідчень зародження сутнісних людських сил (СЛС) у протолюдини виступають вищезазначені ланцюжки цілеспрямованих дій і паттерни. *Ці переддіяльнісні СЛС так само, як і знаряддя праці, від самого початку стають об'єктом і протоособистого, і протоколективного (завдяки механізму наслідування) привласнення. Цілком правомірним є припущення про відповідне етапу невиокремленості протолюдської особи з протолюдської спільності панування індивідуальної та колективної протовласності на примітивні протолюдські сутнісні сили, знаряддя переддіяльності і кормову територію, оскільки кожний член спільності був у принципі здатний на їх примітивне привласнення у формі використання. Кожен був таким самим "співвласником" цих об'єктів, як і будь-хто інший.*

¹⁹ Див.: Моисеев Н.Н. Логика динамических систем и развитие природы и общества // Вопросы философии. – 1999. – № 4. – С. 7; Моисеев Н.Н. Системная организация биосферы и концепция ко эволюции // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 126.

²⁰ Див.: Петров-Стромский В.Ф. Три эстетики европейского искусства // Вопросы философии. – 2000. – № 10. – С. 157.

З ускладненням паттернів і знарядь, їх спонтанним і поступовим закріпленням за окремими членами спільності і неможливістю такого самого ефективного привласнення іншими членами корелює цілком визначений рівень *особистісного* розвитку останніх і відповідне цьому рівню *особисте привласнення*. Та група сутнісних сил і знарядь, яка через свій примітивний зміст могла бути використана будь-яким членом спільності, залишалася об'єктом індивідуально-колективного привласнення. Складніші сутнісні сили і знаряддя, що конституують ту або ту первісну *особу*, ставали об'єктом особистого і колективного привласнення. Отже, той або той член спільності міг бути одночасно суб'єктом індивідуального й особистого привласнення.

У самому привласненні виявляються деякі структурні складові – вельми невизначені прообрази сучасної правомочності власності. Наприклад, виготівником примітивного знаряддя міг бути один із членів спільності, користувачем – інший, а порядок використання знаряддя і розпорядження ним та відповідними продуктами (наприклад, здобиччю) міг встановлюватися певними протоінститутами та їх наборами. На мій погляд, у цьому контексті феномен так званої групової власності чоловіків і жінок постає як переважне *використання* чоловіками і жінками спільнотних знарядь полювання і збирання відповідно.

Одночасно з СЛС і знаряддями праці об'єктом протовласності стає земля, але вже як загальний засіб і предмет протожиттєдіяльності, а не просто як звичайна кормова територія. Ймовірно, еволюційні лінії вказаних трьох об'єктів власності взаємоположні, що не виключає первісно виникаючих особливостей їх привласнення. Земля, безумовно, є *колективною* протовласністю первісної спільноти. Але кожний член останньої мірою своєї "людяності" – такий самий співвласник землі, як і будь-хто інший. Зрівняльний розподіл зібраних дарів природи є одним із свідчень зародження індивідуальної власності як неминучої супутниці неподілено колективної. В подальші епохи відносини привласнення землі ускладнюються, де в чому повторюючи еволюцію привласнення знарядь праці.

Важливим наслідком і своєрідним "полем" протосоціального придушення та/або каналізації інстинктів, їх включення в метаінстинкти, симбіотичного, коеволюційного або іншого поєднання метаінстинктів і передінститутів стали такі базові протоінститути, як табу, культ, ритуал, обряд, звичай, а пізніше – традиція і звички. В екстазі напівінстинктивного ритуалу, обряду затверджуються дві первісні сторони свідомої життєдіяльності: відмова від безпосереднього задоволення тваринного жадання (Ю.Бородай вдало назвав це аскезою) і переживання – репрезентування абсолютної надприродної цінності ритуальних, обрядових *норм*, що артикулюються й осмислюються як основний міф даної спільності²¹.

Підґрунтя абсолютної цінності тих чи тих конкретних протоінститутів і пізніше народжених ними моральних норм досить просте – будучи природно і протосоціально обираними з багатьох інших і "відшліфовуючись" тисячоліттями, вони забезпечували *виживання роду*, в тому числі за рахунок смертей

²¹ Див.: Там же.

окремих особин, а також підтримки вже "непрацездатних" як своїх живих носіїв. Наприклад, *совість*, що розуміється як особиста відповідальність індивіда перед групою, з позицій філогенезу є продовженням і розвитком на соціально-психологічному рівні того біологічного феномену, який на стадії формування й упродовж усієї історії існування тваринного стада специфічним чином стимулював індивідуальні дії особи на користь цілої популяції²².

Отже, перефразовуючи М.Шелера, можна стверджувати, що протоінститути як цілісні утворення не є інстинктами і генетично не успадковуються. В розглядуваний історичний період їх юності вони не рефлексивні, не передбачають усвідомлених спогадів про минуле і передання у знаках та документах, тобто не мають ключових характеристик власне інститутів. Як суперечлива єдність метаінстинктів і передінститутів вони не властиві тваринам, але є наявними в усіх найближчих предків людини, за допомогою наслідування й елементів навчання самовідтворюються і транслуються від покоління до покоління, забезпечуючи спадкоємність антропосоціогенезу. Але вже в цей період протоінституційне *загальне* починає існувати в *особливому* і за допомогою його. Витиснені в савану австралопітеки, а потім їхні нащадки почали поступово розселятися не лише в ній, а й далеко за її межами. Укладистий ландшафт і кліматичні умови справили визначальний вплив на природні характеристики рас та етносів, що зароджувалися, сприяли формуванню відповідних особливостей їх протожиттєдіяльності та протоінститутів²³.

Очевидно, головним каталізатором протоінституційних змін і зародження протосоціального відбору була переддіяльність як суперечлива єдність принаймні двох сторін. Одна з них "відповідальна" за модифікацію власне поведінки в метаповедінку, обмеження і відоме витіснення інстинктів, їх заміщення передінститутами, але в рамках ланцюжка інстинктивних реакцій. Друга формує власне передінститути, що не інкорпоруються в указані ланцюжки, а існують відносно самостійно і впорядковують ті початкові процеси протожиттєдіяльності, над якими інстинкти не владні. Таким, наприклад, є порядок дій щодо виготовлення примітивних знарядь із природних предметів: олдувайського шкребка – з гальки, мисливської сокири – з каменя і т. п. Який би бік протожиттєдіяльності ні взяти, будь-який її акт є не меншою мірою протоолюднювальним, аніж протоопредмечувальним. Створення не природних предметів із природних іде рука в руку з формуванням не тваринних якостей у тварині.

Зрозуміло, значення переддіяльності та протоінститутів в існуванні австралопітека, а потім і кроманьйонця не можна перебільшувати, тим більше – абсолютизувати. Це була епоха абсолютного панування природних законів і лише перших кроків протосупільного життя, в якому, як у міфі, все в одному.

²² Див.: Гримаков Л.П., Кордобовский О.С. Совесть – эволюционно сложившийся вид автогенеза // Человек. – 2003. – № 4. – С. 41.

²³ Саме специфічні традиції в обробленні палеолітичних знарядь розглядаються деякими вченими як підстави для виділення перших етнічних провінцій. Див.: Глахов В.Д. Традиции и общество: Опыт философско-социологического исследования. – М., 1982. – С. 169.

Початкова тотальність, недиференційованість, єдиність останньої задає безпосередньо універсумний характер протоінститутів. Розрізняючись за рівнем складності, вони, проте, суть самоцінні і рівноцінні елементи протоінституційної універсуміки (рис. 2), яка виконує такі базові функції впорядкування, як заборонювальна, обмежувальна, дозвоільна, оптимізувальна, регламентувальна і транслявальна. В різних особливих умовах універсуміка модифікується у відповідну протоінституційну архітектуру. Так, зміст культів і ритуалів прото-соціальних спільностей, що населяють Африку й Азію, помітно розрізнявся, хоча їх засади залишалися спільними.

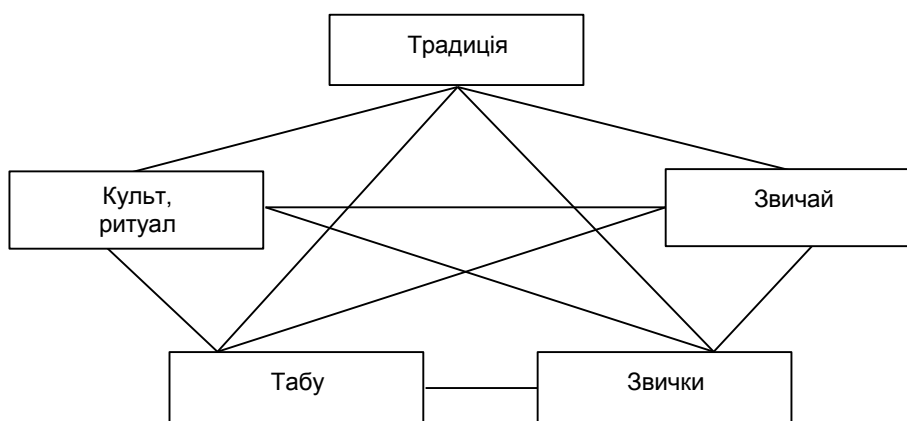

Рис. 2. Схема універсуміки протоінститутів

Якою є історична роль протоінституційної універсуміки й архітектури? На мій погляд, вони забезпечують єдність протолюдства, його ідентичність щодо людиноподібних мавп, спадкоємність еволюції роду *homo*, не зважаючи на всі особливості видів і протосоціальних спільностей, є важливими витоками сучасних загальнолюдських цінностей, єднання людини і природи. В революційній епохи розпаду формальних інститутів протоінституційна універсуміка й архітектура перешкоджають необоротному зриву суспільства у тваринний стан, виконують важливу функцію приборкання тваринних інстинктів, охорони соціального від біологічного, трансляції соціальних за своєю природою діяльнісних паттернів.

Протоінститути, таким чином, — не лише суто історичний факт, але і сучасна реальність. Вони не йдуть у небуття, як і інстинкти, а продовжують справляти упорядковувальний вплив на життєдіяльність. Імовірно, в усьому багатстві взаємозв'язків між собою і власне інститутами вони формують сучасну інституційну універсуміку й архітектуру. Початкова закріпленість протоінститутів за допомогою нервової тканини зберігається (про їх неминучу подальшу еволюцію і відповідні модифікації йтиметься в наступній статті). Отже, сучасна людина, як і її предок, є *безпосереднім* носієм протоінститутів, а їх генераційна трансляція можлива і необхідна тільки в результаті живого і не обов'язково вербального контакту, нічим не опосередкованого зв'язку між людь-

ми. В цьому разі йдеться не лише про виховання дітей дошкільного віку, але про взаємоолюднення в широкому значенні.

Очевидно, саме такому характеру зв'язків адекватним є *наслідування*, за якого безпосередня трансляція протоінститутів забезпечує спадкоємність власних засад людини і суспільства, оберігає їх від різких зривів ідентичності. Вербальне ж наслідування, що полягає в некритичному копіюванні чужих протоінститутів, відображених не в нервовому субстраті, а в штучних носіях (право, закон), може спричинити утворення поверхневих формальних норм, неадекватних і навіть антагоністичних реальним "своїм", "ґрунтовим" протоінститутам. Отже, опосередкований характер людських зв'язків, у тому числі опосередкована трансляція, вимагає складніших механізмів і процедур, аніж протоінституційне наслідування. Зрозуміло, останні є не чийось одкровенням, а результатом *подальшої* інституційної еволюції.